

УДК: 159.9:629.

© Кравченко К.О., 2016 р.

orcid.org/0000-0002-8140-1759

dx.doi.org/10.5281/zenodo.44720

К.О. Кравченко
Університет Повітряних Сил
імені Івана Кожедуба, м. Харків

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПЕРЕЖИВАННЯ ЛЬОТЧИКАМИ ВТРАТИ БОЙОВИХ ТОВАРИШІВ ПРИ ПРОВЕДЕННІ АНТИТЕРОРИСТИЧНОЇ ОПЕРАЦІЇ (АТО)

Стаття присвячена особливостям переживання втрати льотчиками у зв'язку з гибеллю літака ІЛ-76 в зоні АТО. Наведені результати дослідження військовослужбовців через декілька днів після збиття літака. Було виявлено особливості соматичних, поведінкових та емоційних показників, схильність військовослужбовців до патологічних стрес-реакцій та невротичних розладів, типи емоційних реакцій льотчиків на стимули зовнішнього середовища, основні емоції, які виникли у льотчиків при переживанні втрати, особливості регуляції та подолання стресу.

Ключові слова: переживання втрати, типи емоційних реакцій, захисні механізми, копінг-стратегії, бойовий стрес, льотчики.

Е.А. Кравченко

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПЕРЕЖИВАНИЯ ЛЕТЧИКАМИ УТРАТЫ БОЕВЫХ ТОВАРИЩЕЙ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ АНТИТЕРОРИСТИЧЕСКОЙ ОПЕРАЦИИ (АТО)

Статья посвящена психологическим особенностям переживания утраты летчиками в связи с гибелью самолета ИЛ-76 в зоне АТО. Приведены результаты исследования военнослужащих через несколько дней после того как сбили самолет. Были выявлены особенности соматических, поведенческих и эмоциональных показателей, склонность военнослужащих к патологическим стресс-реакциям и невротическим расстройствам, типы эмоциональных реакций летчиков на стимулы внешней среды, основные эмоции, которые возникли у летчиков при переживании утраты, особенности регуляции и преодоления стресса.

Ключевые слова: переживания утраты, типы эмоциональных реакций, защитные механизмы, копинг-стратегии, боевой стресс, летчики.

К.О. Kravchenko

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EXPERIENCING THE LOSS OF COMRADES BY PILOTS DURING THE ANTITERRORIST OPERATION (ATO)

The article is devoted to the peculiarities of experiencing the loss by pilots due to the IL-76 crash in the area of ATO. The paper presents the results of military personnel investigation a few days after the aircraft crash. The following things were discovered: the peculiarities of somatic, behavioral and emotional indicators, the tendency of the

military personnel to pathological stress reactions and neurotic disorders, types of pilots' reactions to stimuli of the environment, the basic emotions that arise when the pilots experience acute stage of grief, the peculiarities of stress regulation and overcoming.

Keywords: loss experience, the types of emotional reactions, defense mechanisms, coping strategies, pilots, combat stress.

Постановка проблеми. Переживання, які пов'язані з втратою близької людини завжди тяжкі. А у зв'язку зі збройним конфліктом на сході України, вони не тільки тяжкі, а ще й масові. За даними ЗМІ кожен день у зоні АТО гинуть люди. Але найважче всього переживаються великі катастрофи у ході бойових дій, де за одну мить гине багато людей. Таким прикладом є катастрофа літака ІЛ-76 яка відбулась 14 червня 2014 року в Луганську. У результаті катастрофи загинули всі хто перебував на літаку – 40 десантників та 9 чоловік екіпажу. Ця катастрофа нанесла Збройним силам України величезні одномоментні втрати в їх історії.

Аналізуючи досвід війн, які відбулися за останні сто років у світі [9], можна стверджувати, що бойові втрати особового складу у більшості випадків залежать від стресостійкості солдатів до факторів екстремальних умов діяльності під час проведення бойових дій. Збройний конфлікт на сході України не є винятком.

Проблема стресостійкості особистості має величезне практичне значення, адже саме стресостійкість оберігає особистість від різноманітних розладів, створює основу для внутрішньої гармонії, повноцінного психічного здоров'я та високої працездатності [3]. За даними [2; 6; 7], навіть в найтяжчих екстремальних умовах близько 25% людей зберігають самоконтроль, правильно оцінюють ситуацію, діють чітко і рішуче, відповідно до обставин. Але чи справедливе це відсоткове співвідношення до людей, які переживають втрату товариша по службі?

Переживання горя є однією з головних детермінант, яка миттєво призводить до реакції бойового стресу. Існує багато визначень поняття «бойовий стрес» [1; 4; 5; 8; 10; 11 – 13], але, на нашу думку, слід звернути особливу увагу на визначення, що дають у своїй статті «Медико-психологічні наслідки бойової психічної травми: клініко-динамічні й лікувально-реабілітаційні аспекти» Є.В. Снедков, С.В. Литвінець, В.В. Нечипоренко та В.М. Литкін [8]. Автори зазначають, що «Бойовий стрес – це багаторівневий процес адаптаційної активності людського організму в умовах бойової обстановки, який супроводжується напруженою механізмів реактивної саморегуляції та закріпленням специфічних пристоєвувальних психофізіологічних змін. В той же час, бойовий стрес є дестабілізуючим станом, перед патологічним, який обмежує функціональ-

ний резерв організму, що в свою чергу збільшує ризик дезінтеграції психічної діяльності та стійких саматовегетативних функцій».

Отже, бойова обстановка та її наслідки ще ніколи не проходить безслідно для психічного здоров'я будь-якої людини. Питання тільки в ступені тяжкості і часу виникнення психогенних розладів. Тому так важливо своєчасно надати психологічну допомогу постраждалим з метою попередження дезадаптивний проявів поведінки, відхилень у психічній діяльності та психосоматичних захворювань.

Метою статті є аналіз результатів психодіагностичного дослідження переживання втрати бойових товаришів військовими льотчиками.

Характеристика виборки та організація дослідження. Дослідження проводилось у одній з військових частин м. Мелітополя через декілька днів після збиття літака ІЛ-76. У групу досліджуваних входили 30 льотчиків цієї частини. Під час дослідження нами були поставлені наступні задачі:

1. Визначити ступінь готовності військовослужбовців виконувати завдання за призначенням під час переживання втрати бойових товаришів;

2. З'ясувати схильність військовослужбовців до патологічних стрес-реакцій та невротичних розладів при виникненні бойового стресу;

3. Виявити типи емоційних реакцій льотчиків на стимули зовнішнього середовища;

4. Визначити особливості переживання льотчиками втрати бойових товаришів, тобто визначити соматичні, поведінкові та емоційні показники;

5. Визначити регулятивні механізми при переживанні втрати у досліджуваних.

Методи та методики дослідження. З метою реалізації завдань дослідження були використані наступні методи: теоретичний аналіз літератури, бесіда, спостереження, емпіричне дослідження та математично-статистична обробка. В емпіричному дослідженні використовувались наступні методики:

- Симптоматичний опитувальник «Самопочуття у екстремальних умовах» О.П. Волкова, Н.Є. Водоп'янової для з'ясування схильності військовослужбовців до патологічних стрес-реакцій та невротичних розладів при виконанні завдань за призначенням в умовах АТО;

- Методика «Типи емоційних реакцій на дію зовнішніх стимулів» В.В. Бойко для діагностики типів емоційної реакції на вплив стимулів зовнішнього середовища;

- Шкала психологічного стресу RSM-25 Лемура-Тесьє-Філліона, методика «Диференціальні шкали емоцій» К. Ізарда та методика оцінки три-

можності Ч.Д. Спілбергера и Ю.Л. Ханіна для визначення соматичних, поведінкових та емоційних показників;

• Опитувальник «Індекс життєвого стилю» Плутчика-Келлермана-Конте та копінг-тест Р. Лазаруса для визначення регулятивних механізмів.

Результати дослідження підлягали кількісній та якісній обробці методами непараметричної та багатовимірної статистики (кореляційний аналіз за критерієм Пірсона) за допомогою стандартизованого комп'ютеризованого пакету програм SPSS 17.0.

За результатами бесіди з льотчиками були виділені наступні моменти:

1. Високий рівень агресії до психологів. Поведінка військовослужбовців супроводжувалась фразами, щодо їх адекватності та нормального психічного здоров'я. На наш погляд, це можна пояснити тим, що льотчики не розуміли відмінності між поняттям «психолог» та «психіатр», у льотчиків відсутня первинна психологічна підготовка, яка з теоретичної точки зору, має проводитись у військових частинах, оскільки несення військової служби можна віднести до діяльності в особливих умовах.

2. 2/3 військовослужбовців відмовились заповнювати бланки, причому їх «відмова» носила досить агресивних характер, про що можуть свідчити зіпсовані бланки. Це може свідчити про стан прихованої агресії, та що найважливіше, про невиконання поставленої перед ними задачі, оскільки цю задачу ставив перед ними командир.

3. Військовослужбовці не бачили для себе необхідності у роботі з психологами, хоча їх поведінка та психологічний стан говорив про супротивне. Це супроводжувалось фразами: «Зі мною все добре, але ви поговоріть з моїми товаришами та родичами загиблих – їм дуже погано». На наш погляд, це можна пояснити спрацьовуванням захисних механізмів (проекції), що є характерним для переживання гострої стадії горя.

Результати симптоматичного опитувальника О.П. Волкова та Н.Є. Водоп'янової «Самопочуття в екстремальних умовах» представлені на діаграмі (рис. 1).

З діаграми можна побачити, що по всім показникам льотчики мають високий рівень психологічної стійкості та можливо припустити, що вони не схильні до прояву патологічних стрес-реакцій в екстремальних умовах. Але не зважаючи на це, порівнюючи середні показники результатів між собою, є можливість виділити ті показники, які можна назвати «показниками ризику», тобто при більш тяжкій стресовій ситуації вони можуть себе проявити. Такими показниками є порушення вольової регуляції, психофізіологічна втомленість, та менш значними є показник емоційної неврівноваженості та схильності до залежності.

Результати за методикою В. В. Бойко «Типи емоційних реакцій на дію зовнішніх стимулів» представлені на діаграмі (рис. 2).

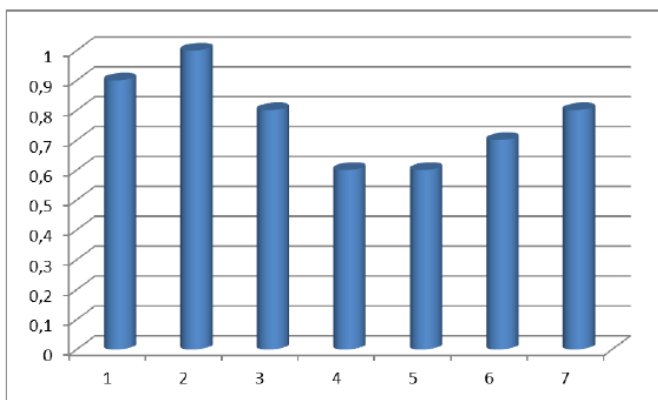

Рис. 1. Показники самопочуття: 1 – психофізіологічна втомленість; 2 – порушення волі; 3 – емоційна неврівноваженість; 4 – вегетативна неврівноваженість; 5 – порушення сну; 6 – тривога, страх; 7 – схильність до залежності.

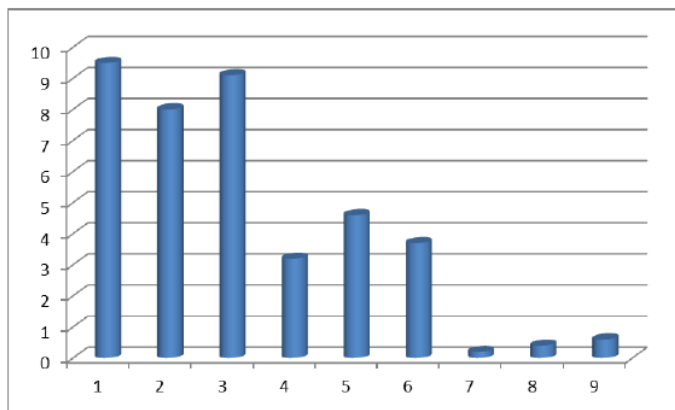

Рис. 2. Типи емоційних реакцій на дію зовнішніх стимулів: 1 – ейфорична реакція на негативний стимул; 2 – ейфорична реакція на амбівалентний стимул; 3 – ейфорична реакція на позитивний стимул; 4 – рефрактерна реакція на негативний стимул; 5 – рефрактерна реакція на амбівалентний стимул; 6 – рефрактерна реакція на позитивний стимул; 7 – дисфорична реакція на негативний стимул; 8 – дисфорична реакція на амбівалентний стимул; 9 – дисфорична реакція на позитивний стимул.

На діаграмі можна побачити, що при переживанні горя льотчики проявляють ейфоричні реакції на будь-який зовнішній стимул. Наявність ейфоричних реакцій свідчить про те, що емоційна сфера людини настроєна в цілому на позитивні стимули. Але при переживанні горя прояв ейфоричних реакцій говорить про відмову вірити в те, що сталося, тобто наявність захисного механізму заперечення. Також, слід зазначити, що ейфоричні реакції заважають нормальному переживанню горя, тобто блокують його роботу.

За даними кореляційного аналізу ми маємо наступну картину: рефрактерна реакція на негативні стимули має зворотну кореляцію з порушенням волі, порушенням сну, тривогою, страхом, показником невротизації, відразою та дистанціонуванням. Тобто, якщо емоційна система льотчиків пасивно реагує на негативні зовнішні стимули, тим менше стають показники порушення сну, порушення волі, тривоги, страху, відрази та бажання дистанціюватися від травмуючої ситуації. Але прояв рефрактерної реакції на негативні стимули може призвести до «застрявання» негативних емоцій та подальшого розвитку невротизації особистості та розвитку посттравматичного стресового розладу.

За результатами методики «Шкала психологічного стресу RSM-25» Лемура-Тесье-Філліона льотчики показали низький рівень психологічного стресу, середній показник якого склав 67,5 (менше 100 балів – низький рівень психологічного стресу, 101-154 балів – середній рівень стресу, більше 155 балів – високий рівень стресу).

Результати за методикою «Диференціальні шкали емоцій» К. Ізарда представлені на діаграмі (рис. 3).

З діаграми 3 можна побачити, що у льотчиків переважають позитивні емоції. На нашу думку, прояв позитивних емоцій пов'язаний з тим, що у льотчиків були рівні шанси бути у складі екіпажу, який збили, а отже вони радіють, що залишилися живими. Але за результатами кореляційного аналізу можна зазначити, що емоція радості (-0,723) має зворотну кореляцію до таких емоцій, як горе (0,544), гнів (0,811), презирство (0,780), страх (0,797), провина (0,701) та має пряму кореляцію з коефіцієнтом самопочуття (-0,867). Тобто, можна зробити висновок, що навіть «штучно створена» емоція радості, оскільки за даних обставин вона не може бути щирою, може знижувати вплив на людину негативних емоцій, чим більше радість, тим краще самопочуття.

За даними методики оцінки тривожності Ч.Д. Спілбергера и Ю.Л. Ханіна у військовослужбовців спостерігається низький рівень ситуативної тривожності та середній та в деяких випадках високий рівень особистісної тривожності.

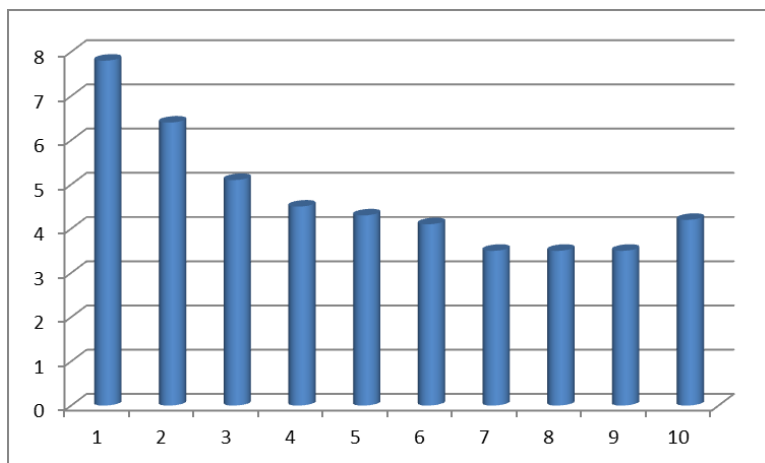

Рис. 3. Диференціальні шкали емоцій К. Ізарда: 1 – інтерес; 2 – радість; 3 – здивування; 4 – горе; 5 – гнів; 6 – відраза; 7 – презирство; 8 – страх; 9 – сором; 10 – провина.

Тобто, ми можемо зробити висновок, що військовослужбовці по причині своїх індивідуальних особливостей схильні піддаватися дії різноманітних стрес-факторів. Також, слід зазначити, що особистісна тривожність має пряму кореляцію з емоційною неврівноваженістю (0,545), вегетативною неврівноваженістю (0,588), схильністю до залежності (0,531), рефрактерною реакцією на позитивні стимули (0,980), інтересом (0,518), витісненням (0,727), та протилежну кореляцію з ейфоричною реакцією на позитивні стимули (-0,937). Тобто, ми можемо припустити, що при наявності негативних переживань з якими людина самостійно не може справитись, спрацьовує захисний механізм витіснення, що, в свою чергу, збільшує рівень особистісної тривожності, а це може призвести до емоційної неврівноваженості, вегетативної неврівноваженості, схильності до залежності. При цьому людина стає пасивною до різноманітних позитивних стимулів зовнішнього середовища, тобто втрачає здатність радіти та бути щасливою.

Результати за методикою Плутчика - Келлермана – Конте «Індекс життєвого стилю» представлені на діаграмі (рис. 4). Як видно з діаграми, максимально виражені захисні механізми – це заперечення, проекція, раціоналізація, що збігається з попередніми результатами. Появу цих захисних механізмів можна пояснити особливостями протікання першої стадії переживання горя, особливо захисний механізм заперечення.

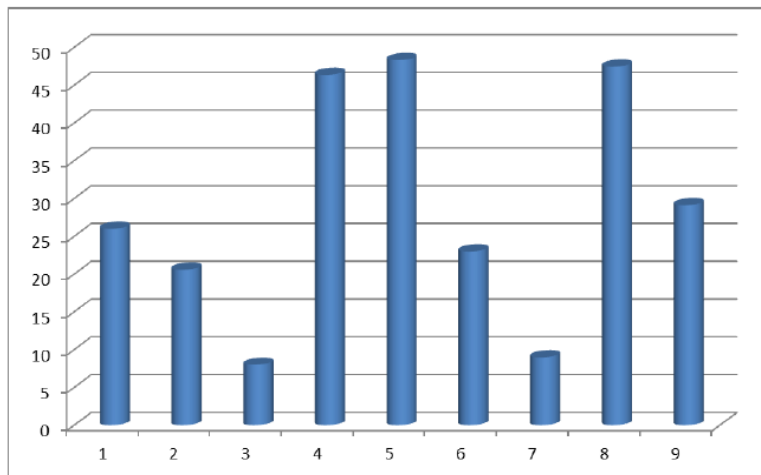

Рис 4. Показники психологічних захисних механізмів: 1 – витіснення; 2 – регресія; 3 – заміщення; 4 – заперечення; 5 – проекція; 6 – компенсація; 7 – гіперкомпенсація; 8 – раціоналізація, 9 – загальна напруга захисних механізмів.

Захисний механізм проекція також спостерігався при проведенні індивідуальних бесід. За допомогою кореляційного аналізу отримані наступні дані. Захисні механізми заперечення (0,845), проекція (0,746), раціоналізація (0,857), регресія (0,641) та компенсація (0,764) мають зворотну кореляцію з дисфоричним типом реакції як на негативні зовнішні стимули (-0,585) так і на позитивні (-0,549). А отже, чим краще спрацьовують захисні механізми, тим менший прояв мають дисфоричні реакції, це пояснює наявність у військовослужбовців тільки ейфоричних реакцій на будь-який зовнішній стимул, що співпадає з результатами, які представлені на діаграмі 2.

Результати за методикою «Копінг-тест» Р. Лазаруса представлені на діаграмі (рис. 5). На діаграмі 5 можна побачити, що у військовослужбовців при переживанні горя спрацьовують наступні копінг-стратегії: самоконтроль, пошук соціальної підтримки, планування вирішення проблеми, позитивна переоцінка. Кореляційну залежність має тільки копінг-стратегія пошук соціальної підтримки. Вона має наступний вигляд: пошук соціальної підтримки має пряму кореляцію з емоціями горя, гніву, презирства, страху, провини, з захисними механізмами регресія, заперечення, проекція, раціоналізація, компенсація, з копінг-стратегіями конфронтація та уникнення.

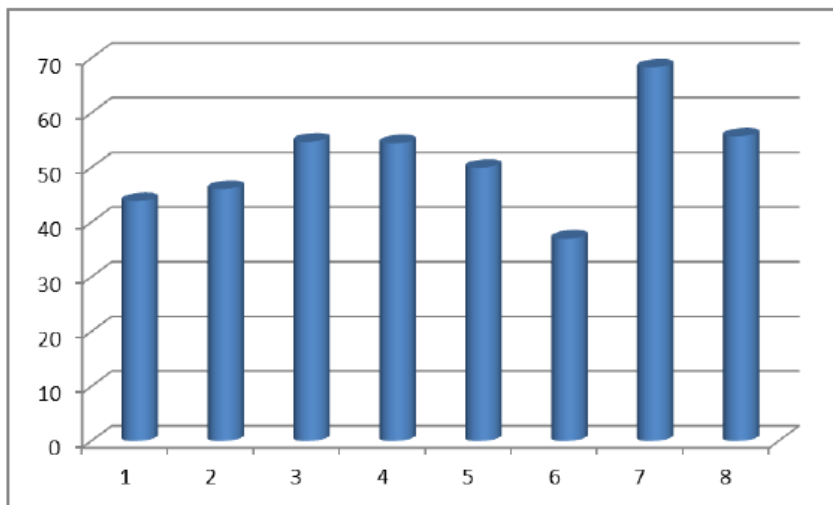

Рис. 5. Копінг-стратегії Р. Лазаруса: 1 – конфронтація; 2 – дистанціювання; 3 – самоконтроль; 4 – пошук соціальної підтримки; 5 – прийняття відповідальності; 6 – втеча-уникнення; 7 – планування вирішення проблеми; 8 – позитивна переоцінка.

Зворотну кореляцію з емоцією радості, коефіцієнтом самопочуття, дисфоричним реакціями на позитивні та негативні зовнішні стимули. Отримані результати дають нам можливість припустити, що військовослужбовець або не отримує соціальної підтримки, або ця соціальна підтримка неякісна, оскільки, як ми бачимо, чим більше соціальна підтримка, тим вище показники негативних емоцій та нижчий коефіцієнт самопочуття, тим більше у людини з'являється бажання усамітнитися, або поводитися агресивно.

Висновки. На підставі отриманих результатів та у відповідності з поставленою у статті метою та завданнями, можна зробити наступні висновки.

1. При переживанні втрати бойових товаришів 2/3 військовослужбовців не здатні виконувати поставлені перед ними задачі командира. Це свідчить про низький рівень первинної психологічної підготовки, яка теоретично, повинна відбуватися у військових частинах.

2. Результати психодіагностичного дослідження дозволяють визначити показники, які були названі нами «показниками ризику». Серед таких показників виділяються: порушення вольової регуляції, психофізіологічна втомленість, емоційна неврівноваженість та схильності до залежно-

сті. Ми вважаємо, що при більш тяжкій стресовій ситуації ці показники можуть проявитися у льотчиків.

3. Прояв у льотчиків ейфоричних реакцій свідчить про відмову вжити в те, що сталося. Ейфоричні реакції блокують «нормальне» переживання втрати. Регулювання порушення сну, порушення волі, тривоги, страху, відрази та бажання дистанціюватися можливе при рефрактерній реакції на негативні стимули, але це може призвести до «застрягання» негативних емоцій та подальшого розвитку невротизації особистості та розвитку посттравматичного стресового розладу.

4. Серед більшості досліджуваних нами спостерігалися прояви позитивних емоцій. Це, на нашу думку, пов'язано з «синдромом вижившого», який, в свою чергу, блокує негативні емоції та підвищує загальний коефіцієнт самопочуття. Поведінкові показники переживання втрати бойових товаришів проявлялися у 2/3 частини досліджуваних льотчиків у вигляді відмови виконувати поставлені задачі командиром. Соматичні показники переживання втрати не виявлені.

5. При переживанні втрати у військовослужбовців проявляються наступні захисні механізми: «заперечення», «раціоналізація», «проекція». Вони повністю блокують дисфоричні реакції на будь-які стимули зовнішнього середовища. Військовослужбовці при переживанні втрати бойових товаришів потребують соціальної підтримки, але вони її не отримують, або якість соціальної підтримки така, що викликає бажання усамітнитися, або поводитися агресивно. При наявності застарілих захисних механізмів у військовослужбовців підвищується рівень особистісної тривожності, що може призвести до виникнення емоційної неврівноваженості, вегетативної неврівноваженості та схильності до залежності. При цьому у льотчиків в майбутньому може формуватися пасивне ставлення до різноманітних позитивних стимулів, що призведе до втрати здатності радіти та бути щасливими.

Література

1. Иванов А. Реабилитация личности военнослужащих, пострадавших в боевых действиях [Электронный ресурс]: научная статья/ Иванов. А., Жуматий Н. // Развитие личности — №4 — 2003. — С. 143-152.,— Режим доступа: <http://rl—online.ru/articles/4—03/228.html>

2. Корольчук М.С. Психофізіологія діяльності / Корольчук М.С. — К.: Ельга, Ніка-Центр, 2003. — 400 с.

3. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: навчальний посібник [для студентів вищих навчальних закладів] / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. — К.: Ніка-Центр, 2006. — 190 с.

4. Корчемный П.А. Военная психология: методология, теория, практика [Электронный ресурс]: учебное пособие. П.А. Корчемный. — М., 1996. — Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Psihol/abdur/index.php.

5. Пономаренко В.А. Психология личности в кругу воздействия боевого стресса // Боевой стресс и постстрессовая адаптация участников боевых действий: Сборник научных трудов/ Под. ред. И.Б. Ушакова, Ю.А. Бубеева. — М.: ИСТОКИ, 2003. — С. 14-20,

6. Психология здоровья человека / Г.В. Ложкин, О.В. Носкова, И.В. Толкунова / Под ред. проф. В.И. Носкова. — Севастополь: Вебер, 2003. — 257 с.

7. Психология экстремальных ситуаций: Хрестоматия / Сост. А.Е. Тарас, К.В. Сельченко. — М.: АСТ; Мн.: Харвест, 2002. — 480 с.

8. Снедков Е.В. Медико-психологические последствия боевой психической травмы: клинично-динамические и лечебно-реабилитационные аспекты / Е.В. Снедков, С.В. Литвинцев, В.В. Нечепоренко, В.М. Лыткин // Современная психотерапия. — Т.1. — №1. — 1998. — С. 21-25.

9. Тимченко А.В. Психогении в экстремальных условиях. Боевая психическая травма и методы ее коррекции: Методическое пособие. — Х., 1995. — 92 с.

10. Хомуленко Т.Б. Мотиваційні, інтелектуальні та емоційні компоненти психології ризику: віковий аспект: Монографія / Т.Б. Хомуленко, Л.М. Абсалямова. — Х.: ХНПУ, 2011. — 157 с.

11. Dictionary of Military and Associated Terms / Department of Defense. — Joint Publication 1—02 8, 2010. — November

12. Патология нервной системы у ветеранов современных военных конфликтов [Электронный ресурс] / В.С. Мякотный // Медицинская библиотека (Раздел "Книги и руководства") — Режим доступа: <http://www.medlinks.ru/sections.php?op=viewarticle&artid=2580>

13. Боевой стресс [Электронный ресурс] / Т. Мякшина // Режим доступа: vitaportal.ru/psihologiya/boevoj—stress.html